

УДК 339.13.012.434

Коновалюк В.І.

РОЛЬ МОНОПОЛІЙ В ЕКОНОМІЦІ ІНДУСТРІАЛЬНО РОЗВИНУТИХ ДЕРЖАВ

Розглянуто позитивні та негативні моменти впливу монополій на розвиток економіки. На підставі практичного аналізу закордонної практики дано рекомендації щодо зниження негативного впливу монополії у становленні ринкової економіки постсоціалістичних країн.

The positive and negative factors of the economic impact of monopolies have been considered. On the basis of the practical analysis of foreign experience, recommendations have been given to decrease the negative impact of monopolies on the formation of the market economy in the postsocialist countries.

Побудова в державі ефективної економічної системи, що відповідає економіці індустріально розвинутих країн, залежить від розвитку ринкових і державних механізмів регулювання. Закордонний досвід свідчить, що створенню і функціонуванню такої системи перешкоджають породжувані ринковими відносинами монополізм і монополістичні тенденції. Негативний вплив монополізму має місце й у більшості постсоціалістичних країн, що будують ринкову економіку.

Метою даної роботи є визначення позитивних та негативних моментів впливу монополій на економічні процеси й обґрунтування пропозицій щодо зниження цього негативного впливу, у тому числі негативного впливу природних монополій на процеси ринкової трансформації у постсоціалістичних державах.

Існування монополій зумовлюється об'єктивним процесом розвитку технології виробництва, виникненням під впливом науково-технічного прогресу нових знарядь праці, технологій і цілих галузей промисловості, що швидко розвиваються. Ці процеси знаходять відображення у концентрації виробництва і капіталу, зосередженні засобів виробництва і робітників на потужних підприємствах. Процес концентрації виробництва протікає довгостроково, є стійким та необхідним для розвитку економіки і являє собою загальний закон економічного розвитку.

Поряд із закономірним розвитком продуктивних сил, виникнення і розвиток монополій обумовлюється дією конкуренції – невід'ємного рушійного елементу ринкової економіки. Вільна конкуренція породжує концентрацію виробництва, створюючи найпотужніші підприємства, призводить до утворення монополій. У процесі конкурентної боротьби виживають найбільш потужні підприємства – монополісти, які формуються шляхом поглинання менш значних або укладання монопольних угод про масштаби виробництва, ціни, розмежування ринків збуту. Концентрація виробництва здійснюється паралельно з концентрацією фінансового капіталу, сформованого шляхом зрощування все зростаючих масштабів банківського капіталу з промисловим у процесі створення монополій. В економічній теорії закономірності і взаємозв'язки розвитку продуктивних сил, ринкових відносин і конкуренції одержали відбиток в економічному законі про монополізацію виробництва [1].

Виникнення монополій пов'язане також із централізацією виробництва і капіталу, які стають необхідними для розвитку продуктивних сил, створення нових потужних виробництв, будівництва об'єктів на базі новітніх технологій. Для масштабних вкладень капіталів виникла необхідність об'єднання багатьох індивідуальних капіталів на базі нової форми власності – акціонерної і створення акціонерних компаній (товариств), що було характерно для кінця ХІХ сторіччя.

Відмінними ознаками монополій – окремих найбільш потужних підприємств або їх об'єднань є:

- виробництво переважних обсягів продукції даного виду й одержання ефекту економії завдяки масштабам;
- монопольна власність на капітали, передові матеріально-речовинні, інтелектуальні, особисті чинники виробництва;
- самостійно сформована система ціноутворення, встановлення ринкових цін і тарифів на продукцію даного виду;
- присвоєння монопольно високих прибутків; вступ у змову з іншими монополістами або значними підприємствами.

Монополії функціонують не тільки в сфері виробництва, але й у сферах обміну, розподілу і споживання. Насамперед, монополії виникають у сфері обігу, оскільки вкладений тут капітал обертається і приносить прибуток за найкоротший термін. Тут створюються найбільш прості форми монополістичних об'єднань – картелі, синдикати, які об'єднують підприємства однієї галузі промисловості, що зберігають право власності на засоби виробництва і різноманітного ступеня самостійності у виробничій, комерційно-збутовій діяльності. У сучасних умовах ці монополістичні об'єднання одержують нові форми – ліцензійних угод, патентних пулів, консорціумів зі здійснення науково-дослідних робіт (картелів), контролюють окремі сегменти ринку.

Більш складною формою монополії є вертикальне об'єднання декількох послідовно взаємозалежних виробництв різноманітних галузей промисловості. На цій основі формуються такі об'єднання як трести, де підприємства стають акціонерами, позбавляються права власності на засоби виробництва, вироблений продукт, а також виробничої і комерційної самостійності, беруть участь в управлінні трестом і одержують частину прибутку.

Сучасною основною формою монополій стає багатогалузевий концерн, сформований на основі міжгалузевої конкуренції і переливання капіталів, коли капітал вертикально інтегрованої монополії проникає у галузі, не пов'язані з її основною діяльністю. У концерні сотні підприємств різноманітних галузей промисловості втрачають право власності на засоби виробництва і зроблений продукт, а головна фірма здійснює з іншими учасниками об'єднання фінансовий контроль. В індустріально розвинутих країнах переважають багатогалузеві концерни. Так, у США у формі концерну функціонує понад 90% усіх найбільших монополій, найбільш потужні з них об'єднують підприємства 30–50 галузей.

У 60-і роки у розвинутих країнах з'явилися такі монополістичні об'єднання як конгломерати, що утворюються шляхом поглинання прибуткових підприємств різноманітних галузей, які не мали виробничої і технічної спільності. Конгломеративні поглинання мали також за мету уникнути різких коливань на ринках збуту під час кризових ситуацій. На відміну від концернів, у конгломератах право на участь у фінансовому контролі і управлінні має обмежене коло підприємств.

Поряд із розглянутими формами монополій існують також різноманітні їх типи: монополія окремого підприємства, або абсолютна монополія, яка припускає єдиного продавця певного товару (послуги), або коли одна фірма повністю забезпечує випуск товару. В економіці США на частку таких монополій припадає до 6% ВВП.

Більш поширеним типом є монополія, яка виникає як змова декількох потужних фірм. Такі угоди дозволяють швидко досягти пануючого положення на ринку й одержати високі прибутки. Зазвичай це домінуючі у певній галузі декілька потужних фірм (3–4), панування яких на ринку й у сфері виробництва відомо як олігополія. У розвинутих країнах, наприклад, у Японії, Великобританії, Франції в автомобільній промисловості переважну роль займають чотири фірми, частка яких складає відповідно 70%, 96%, 99%, 80%. Олігополію визначають як групову монополію. У ній самостійно встановлюються єдині ціни і цінова політика, обмежується конкуренція. При цьому використовуються і методи несумлінної конкуренції. Визначений тип монополії виникає при реалізації продукції або послуг, що мають специфічні властивості, завдяки яким споживачі віддають перевагу визначеному товару. Таку монополію можуть створювати і малі підприємства.

Процес монополізації в результаті концентрації виробництва і конкуренції відбувається високими темпами. Так, якщо на початку ХХ сторіччя у США майже половина всього обсягу виробництва припадала на підприємства, що складали 1% їх загальної кількості, то вже в останньому десятиріччі ХХ сторіччя тільки 0,3% усіх підприємств забезпечували понад 50% випуску продукції. Найбільш значними на початку сторіччя вважалися підприємства з обсягом виробництва в 1 млн. дол. У даний час такі підприємства вважаються дрібними, а у 1995 році п'ятсот найбільших промислових корпорацій мали найменший річний обіг вже понад 1 млрд. дол. Про темпи росту монополізації економіки США свідчить, наприклад, скорочення кількості конкуруючих підприємств у автомобільній промисловості: за розглянутий період їх кількість скоротилася з 1600 до 4, при цьому три з них виробляли 93,9% продукції галузі.

Характерною рисою сучасних процесів монополізації економіки є формування потужних промислових груп на основі поширення впливу корпорацій на багато дрібних і середніх підприємств – виробників і постачальників окремих вузлів і деталей. При цьому взаємозв'язки встановлюються на основі майнових і контрактних відношень, а монополізація найчастіше носить прихований характер, оскільки фірми, що об'єднуються, і підприємства формально є юридично самостійними.

Концентрація і централізація промислового капіталу, які мають місце, закономірно призводять до аналогічних процесів у фінансово-кредитній сфері. З ростом масштабів підприємств, фірм і прибутків що концентруються в них, великі маси грошового капіталу визволяються з обороту і концентруються у банках. У той же час у промисловості росте потреба в одержанні все більших обсягів банківських позичок. Це є об'єктивним чинником укрупнення банків і утворення банківських монополій, які, у свою чергу, посилюють концентрацію і централізацію промислового капіталу. Монополізації банківської сфери сприяє впровадження дорогої електронної техніки і технології, необхідність перерозподілу капіталів між галузями, поширення зовнішньоторговельної діяльності промислових, транспортних, торгових монополій, необхідність забезпечення механізму державних позик. Тому монополізація банківського капіталу здійснюється більш високими темпами порівняно з промисловим.

Банківські монополії являють собою об'єднання потужних банків або окремі найбільші банки, що мають визначальний вплив у сфері банківської діяльності і подальшого нарощування накопичень. Вони функціонують у формах банківських картелів, синдикатів або консорціумів, трестів, концернів, банківських груп. Останні, одержали назву банківських холдінгів. Банківські монополії і їх численні філії тісно переплітаються з такими фінансовими установами, як пенсійні фонди, страхові компанії.

У різних країнах спостерігається централізація банківського капіталу шляхом поглинання недостатньо потужних банків; характерний вихід банківських монополій за межі національних кордонів, тобто транснаціоналізація банківських монополій; відбувається зрощування

монополістичних промислового і банківського капіталів і створення фінансового капіталу у формі фінансово-промислових груп, а також посилення фінансової олігархії.

Відмінною рисою сучасної монополізації стає її міжнародний характер, зокрема, посилення ролі транснаціональних корпорацій (ТНК). У світі створені і діють біля 500 ТНК, половина їх центрів знаходиться у США, інші – у країнах світової промислово-фінансової еліти. У ТНК обертаються фінансові потоки, що за своїми обсягами перевищують сукупні бюджети десятків країн. Експансія супергігантів монополістичного капіталу має основним напрямком своєї діяльності створення географічно рентабельного міжнародного виробництва, у якому досягається загальне зниження витрат виробництва й обертання сукупного капіталу за рахунок вигідного розміщення підприємств і вкладення капіталу [2]. ТНК у даний час виробляють 40% світової продукції й експортують 90% капіталу.

Таким чином, монополістична стадія капіталізму, що виникла і отримала швидкий розвиток наприкінці ХІХ сторіччя, означала виникнення принципово відмінних від епохи вільної конкуренції виробничих, фінансових і суспільних відносин.

Процес монополізації неоднозначно впливає на економічний стан і розвиток держав. Це знайшло відбиток в економічній теорії. У працях вчених-економістів минулих років і сучасного періоду обґрунтовуються протилежні уявлення про роль монополізму у суспільному розвитку. Існувала поширена думка про негативний вплив монополій на розвиток економічних і суспільних процесів. Вона базувалася на теорії про породжувану монополіями тенденцію до застою у розвитку капіталізму [1] і даних про гальмування ними технічного прогресу.

У той же час – історичний досвід і сучасна економічна практика свідчать про те, що реальною є і протилежна тенденція - прогресивна динаміка розвитку продуктивних сил капіталістичного суспільства [3]. Еволюційний розвиток від вільної конкуренції до монополії являв собою процес усупільнення виробництва - однієї з основ наукового, технічного і технологічного прогресу. Незважаючи на безсумнівно негативний, гальмуючий вплив монополій, тенденція розвитку продуктивних сил у її новітній формі стала пануючою, визначаючою прогресуючий економічний розвиток суспільства, що знайшло втілення у наростаючих темпах науково-технічної революції. Позитивний вплив монополій зумовлено, насамперед, концентрацією у гігантських підприємствах, консорціумах і інших найпотужніших монополістичних об'єднаннях великомасштабного виробництва, збуту продукції і фінансових капіталів, їх наукового обґрунтування. Завдяки масовому виробництву створюється можливість економії витрат, встановлення більш низьких цін порівняно з конкурентними умовами і реалізації споживачам дешевих якісних товарів.

У той же час ефект масштабності забезпечує монополіям одержання високих прибутків і накопичення капіталів. Це дозволяє розвивати виробництво на основі впровадження досягнень науки, новітньої техніки і технологій, фінансувати науково-дослідні лабораторії, створювати нові, у тому числі міжнародні консорціуми для здійснення важливих науково-технічних програм, створювати корпоративні дослідницькі інститути і центри. Необхідність здійснювати свою діяльність відповідно до рівня розвитку продуктивних сил, до досягнень науково-технічного прогресу спонукає монополістів до фінансування науки. Характерно, що у США сто найбільш потужних компаній спрямовують на наукові дослідження біля 80% усіх витрат на науку. У своєму розвитку найбільші монополії і ТНК охоплюють все більший сектор економіки країн і виходять за їх межі, обумовлюючи розвиток процесів глобалізації. При цьому координація їх виробничо-збутової і фінансової діяльності призводить до розширення масштабів планомірного розвитку і свідомого регулювання економічної системи.

Відомий і негативний вплив монополій на економіку. Насамперед, це практика несумлінного встановлення монополіями високих цін. Дискримінаційні ціни порушують права споживачів, які змушені купувати товари за такими цінами, оскільки потужні монополії і їх

об'єднання виробляють переважну частину продукції. Згідно з розрахунками американських економістів, щорічні перепади населення США в результаті завищення груповими монополіями цін складають біля 70 млрд. дол. Зловживання монополіями у багатьох випадках доповнюється створенням штучного дефіциту за рахунок високих темпів спаду виробництва, що обганяють ріст цін. Має місце також несумлінне формування цін, коли закладений в них прибуток збільшується більш високими темпами, ніж зростання самої ціни. Такий "досвід" успішно використовується олігополіями і монополіями країн СНД і України.

Суперечливість впливу монополій на економіку країни полягає у самій їх природі, прагненні забезпечити найбільш високі прибутки, зберегти з цією метою монополію у виробництві і збуті, не зважаючи при цьому на суспільні інтереси, використовуючи прийоми несумлінної конкуренції. Зберігаючи певний час високі прибутки, монополії створюють перешкоди до впровадження у власне виробництво небажаних для них тепер новітніх науково-технічних досягнень, техніки і технології, що дозволяють різко підвищити продуктивність праці, знизити витрати за рахунок підвищення ефективності використання трудових і матеріальних ресурсів. Віддається перевага "швидким" інвестиціям, що приносять у короткий час прибуток шкодячи великим проектам, що довго окупаються, і інвестиціям, що забезпечують суспільні потреби. Використовуючи фінансові можливості, влада монополістичних угруповань, монополій та олігополій всіма засобами прагне зберегти своє пануюче положення, впливаючи на законодавців, державних чиновників, перешкоджаючи одержанню малими і середніми фірмами ліцензій, патентів, дозволів на визначений вид діяльності.

Таким чином, одним із головних аспектів монополістичної діяльності є її суперечливий характер, що впливає з економічної сутності монополій, має як позитивний, так і негативний вплив на відтворювальні процеси і соціальні відносини у суспільстві. Вади, властиві монополіям, спричиняють руйнівний вплив на ринкові регулятори суспільного виробництва, що викликає необхідність вживання заходів антимонопольної політики, яка розробляється і застосовується всіма державами з розвинутою ринковою економікою.

Особливе місце у системі економічних відношень займають природні монополії, що мають більш специфічні відмінності за ніж інші монополійні утворення. Відповідно до чинного законодавства України, природна монополія – це "стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку більш ефективно за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги)" [4].

У економічній теорії до природних монополій звичайно відносять галузі, у яких валові витрати виробництва менші, якщо вся продукція виробляється єдиною фірмою, ніж, у випадку, коли цей же обсяг продукції був би розділений між двома і більше фірмами. До природних монополій відносять також ту галузь, у якій конкурентна боротьба призвела до утворення єдиної фірми. Аналіз теоретичних наукових праць показав, що обґрунтування об'єктивної необхідності існування природних монополій як частини економічної теорії почало розроблятися у шістдесяті роки двадцятого сторіччя. На відміну від монополій загального типу природним монополіям властиві висока фондо- і капіталомісткість. Відмінними ознаками природних монополій є:

- залежність між обсягами попиту і масштабами підприємств (виробництва), що проявляється у зростаючому ефекті масштабу, коли витрати мінімізуються, якщо одна фірма оперує на ринку даного товару (послуг);
- переваги в одержанні системних ефектів на рівні національної економіки за рахунок інфраструктурних мережних ефектів, скорочення тривалості будівництва, меншої

капіталомісткості сформованих загальнонаціональних мереж, найбільш ефективного розміщення об'єктів по значних проектах їх будівництва;

- можливість одержання масштабу, яка створюється особливостями виробничої технології – замкнутим виробничим циклом, єдиним технологічним середовищем: цілісною системою протяжних у просторі комунікаційних структур, що об'єктивно виключає розукрупнення, дублювання, конкуренцію, а єдина фірма може ефективно забезпечити своєю продукцією весь ринковий попит;
- перешкоди для входження у відповідний товарний ринок і вихід з нього, які трудно подолати і які полягають у великомасштабних інвестиціях для створення капітало- і фондоемного виробництва аналогічного товару (послуг) і захисту навколишнього середовища, тривалості окупності таких витрат, що супроводжуються високими технічними, економічними і політичними ризиками, великими термінами амортизації основного капіталу;
- спеціалізований характер виробництва, що обумовлює безповоротні витрати основного й оборотного капіталу, та обмежена можливість їх реалізації при закритті виробництва;
- низька еластичність попиту, оскільки продукція (послуги) задовольняє першочергові економічні і соціальні потреби.

Увага природним монополіям вчених різних шкіл і напрямків обумовлена практичними наслідками функціонування монополій у різних країнах світу. У Великобританії і США замість поняття "природна монополія" застосовують термін "public utilities", його застосування зафіксоване історично і юридично. Відповідно до концепції "public utilities" критерієм віднесення підприємств до даного класу є наявність монополії, яка не може бути усунута і виробництва продукції, що має першорядне соціальне значення.

У другій половині двадцятого сторіччя почали виявлятися ознаки негативного впливу природних монополій на економіку і суспільну свідомість у розвинутих країнах. Концентрація практично необмеженої влади і політичного впливу забезпечила можливість нав'язувати іншим учасникам ринку і суспільству в цілому вигідних тільки природним монополіям економічних умов виробництва продукції (послуг) невідповідної якості, зберігання високих витрат виробництва і монопольних цін.

У той же час історично сформоване державне регулювання природних монополій перестало забезпечувати розвиток технічного і технологічного удосконалення цих галузей, що відповідало б темпам і рівню науково-технічного прогресу, досягнутого у постіндустріальному світовому співтоваристві. Монопольна влада, відсутність конкуренції у галузях природних монополій, регульованих державою, стали гальмом розвитку ринкових відносин.

У найбільш розвинутих державах, де велику роль грали природні монополії, у першу чергу в США і Великобританії, сформувалася державна позиція, що відображає уявлення про те, що руйнівні сили, насамперед, конкуренція у сфері природних монополій, блокуються державою, і їх звільнення забезпечить прогрес у самих галузях-монополістах, підвищення ефективності не тільки в цих галузях, але й в економіці держави, а також більш повне задоволення суспільних потреб.

У монополізованій електроенергетиці Великобританії до 80-х років технологія виробництва на основі паросилового циклу вже не давала економії за рахунок підвищення одиничної потужності агрегатів і електростанцій. Збиток, який наносився гігантськими теплоелектростанціями екології, не дозволяв збільшувати далі їх потужність. Проблематичним став і розвиток ядерної енергетики через невирішеність проблеми відходів.

У цих умовах виникла можливість появи конкуруючих фірм, що створюють нове покоління потужностей електростанцій, які генерують, на основі парогазових силових установок. З огляду на сформовану довгострокову тенденцію зниження цін на газ, нові

екологічно чисті електростанції, оптимальна потужність яких стала на порядок нижчою, які розташовуються в центрі електричних навантажень, стали привабливими для інвесторів. Нові невеличкі електростанції відрізнялися короткими термінами будівництва, низькими питомими капітальними витратами на 1 кВт потужності, витратами на електричні мережі, що різко скоротилися. Поява незалежних конкуруючих ефективних фірм-виробників електроенергії означала кінець природної монополії в електроенергетиці, що практично послужило підтвердженням теорії про неефективність державного регулювання галузевих природних монополій [5].

На основі виявлення досягнутих природними монополіями граничних можливостей прогресивного розвитку в іноземних країнах проведено реформування природних монополій, їх реструктуризація з метою розширення ринкових принципів, функціонування їх структур, підвищення ефективності, звуження обсягів державного регулювання і зменшення навантаження на державний бюджет. Якщо раніше до природних монополій відносили вугільну промисловість (галузь у цілому), електроенергетику, транспорт, то в результаті реформування до природних монополій відносять у електроенергетиці – тільки сектор енергопостачання або передачі електричної і теплової енергії, у нафтогазовому комплексі – сектор транспортування продукції трубопровідним транспортом, на залізничному транспорті – залізнична інфраструктура, зв'язок загального користування, у житлово-комунальному секторі – мережі водопровідні, теплові, каналізаційні. Інші структурні підрозділи були приватизовані і ввійшли в ринкові відносини, конкурентну боротьбу, тобто більше не піддавалися державному регулюванню, пільгам, субсидіям із бюджету.

Сучасне поняття природних монополій ґрунтується на їх технологічній обумовленості і визначається окремими авторами як гранична концентрація діяльності, подальше роздрібнення котрої неприпустиме [6; 7]. При цьому підкреслюється правомірність дії єдиного постачальника на ринку послуг (монополіста) і їх об'єданого споживача (бізнесу, населення). Економічна і соціальна обґрунтованість для суспільства технологічно обумовлених монополій визначається ефектом масштабу і можливістю мінімізації системи суспільних витрат, зацікавленістю суспільства у мінімальних цінах (тарифах) на послуги, що суперечить приватному комерційному інтересу і реалізується при державній формі власності або субсидуванні бюджетними дотаціями. При цьому можливо використання державних регуляторів для обмеження монопольної влади і цінової дискримінації споживачів.

Формування природних монополій в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, має істотні відмінності від капіталістичної системи і характеризується низкою особливостей. У радянський період існувала система галузевого управління господарством, державна монополія галузевих міністерств. Система планового централізованого управління, включаючи ціноутворення, а також розподіл ресурсів виключали конкуренцію, тому галузеві монополії являли собою висококонцентровані виробництва.

З переходом до багатуокладної економіки, її лібералізації, ліквідації централізованого керування, із приватизацією державної власності, відбулась трансформація монополії галузевих міністерств у монополію різноманітних асоціацій, концернів і ін. До утворених монопольних структур перейшло найважливіше питання – ціноутворення. Обмеженість і гостра обмеженість державного контролю зумовили практику встановлення природними ресурсними монополіями цін на рівні світових при прибутках населення на 1–2 порядки нижчих за рівень середніх у високорозвинених країнах.

Низька еластичність споживання товарів і послуг на внутрішньому ринку й орієнтація монополій у паливно-сировинній сфері, енергетиці, на транспорті і зв'язку на експорт своєї продукції, забезпечують природним монополіям привілейоване становище стосовно інших сфер реальної економіки, можливість нав'язувати їм монопольно високі ціни.

У ресурсних монополіях вузьке коло керівників одержали можливість привласнювати ренту від експорту цих ресурсів, тоді як вона цілком або частково повинна надходити в державний бюджет. У той час, коли в групову або особисту власність перекачувались багатомільярдні кошти, технічний розвиток та інноваційні нововведення у цих монополіях здійснювалися вкрай слабко й у цілому в постсоціалістичних країнах були "заморожені" нижче рівня 1990 р.

Інші суб'єкти виробничо-господарської діяльності постсоціалістичних країн внаслідок відсталості наукової, технічної і технологічної бази, розірвання господарських зв'язків тривалий період не в змозі досягти виробництва конкурентноспроможної продукції, що відповідає рівню світових цін. З іншого боку, економічне панування ресурсних монополій із високими цінами на продукцію (тарифів на електроенергію, газ, нафту, тепло, воду, транспорт), що установилося, дуже швидко призвело до різкого росту витрат у всіх сферах економіки і відповідного підвищення цін на продукцію і послуги. Це ліквідувало можливість конкуренції вітчизняних товарів з імпортними за рахунок більш низьких цін і собівартості продукції, яка існувала на початку реформ. За рідкісним винятком основна маса підприємств була не в змозі вистояти на конкурентному ринку, який не розвивався, а скорочувався.

Протягом багатьох десятиліть обмеження державних інвестицій в Україні зумовило високий ступінь фізичного і морального зносу основного капіталу більшості підприємств природних монополій. За роки самостійності України інвестиції в основний капітал електроенергетики, газової промисловості, залізничного транспорту зменшилися приблизно в два рази, у нафтову індустрію – у три рази. При цьому знос основних фондів компаній водопостачання і каналізації досяг до кінця 2000 року 66%; на залізницях частка функціонуючих цілком зношених основних фондів в окремих випадках складала 80–90%; 15–17% залізничних колій були непридатні для подальшої експлуатації. Вийшли з ладу 18% ліній електропередач, 22% електроустаткування підстанцій потребують заміни. Недосконалість конструкцій трубопровідних мереж сприяє значним втратам газу, нафти і нафтопродуктів, води, що транспортуються. Коефіцієнт вибуття основного капіталу складав у електроенергетиці, газової промисловості, нафтовій індустрії не більше 0,5% у рік, ступінь зносу основного капіталу – 50–60%.

Скорочення інвестицій в основний капітал спричинило спад виробництва практично у всіх сферах діяльності природних монополій, крім зв'язку. Виробництво електроенергії складає в даний час біля 63% від рівня 1990 року, вантажообіг на залізницях скоротився майже у три рази. Зношеність, технічна та технологічна відсталість і подальше старіння матеріально-технічної бази суб'єктів природних монополій призводять до значних втрат від погіршення якості, підвищення собівартості продукції, величезного екологічного збитку. Таке положення в галузях, що включають елементи природних монополій, спричиняє негативний мультиплікативний ефект у макроекономічному масштабі.

Негативний вплив ресурсних монополій на економіку особливо посилюється кризою неплатежів – одним із найбільш негативних наслідків трансформаційного реформування у постсоціалістичних країнах. Фінансова і, як наслідок, політична міць ресурсних монополій створюється не тільки в процесі експортної реалізації продукції, одержання ренти, валютного виторгу, але і присвоєння великого обсягу надприбутків, реальних валютних і гривневих коштів у результаті впровадження у фінансово-грошовий обіг країн різноманітних заміників грошей – векселів, бартеру, взаємних розрахунків, заліків і ін. Наприклад, на залізниці України рівень бартеризації у розрахунках на вантажні перевезення досягав в окремі роки реформ 85%. Високий рівень бартеризації характерний і для інших сфер діяльності природних монополій. За різними розрахунками бартеризація зумовлює зростання цін майже на 30–50% [8].

Неможливість здійснювати грошові розрахунки більшістю споживачів продукції ресурсних монополій, послуг транспорту і зв'язку, призводила до завищення цін монополістами, які

проводили їх через тарифні комісії. У той же час занижувалися ціни на продукцію, прийняту в залік монополістами. У цьому ж напрямку діє і виключне право монополій на одержання з державного бюджету реальних коштів за держзамовленнями і сплату частини податків векселями й іншими замінниками грошей. Створювалися спеціальні комерційні структури з реалізації продукції промислових підприємств-боржників за низькими цінами за реальні гроші або в обмін на потрібні товари. Товар направлявся споживачам або в подальші бартерні операції; реальні кошти безпосередньо через держбюджет (за держзамовленням) надходили монополістам. Вказаними шляхами природні монополії і фінансові посередницькі структури за допомогою механізмів грошових замінників у сучасних перехідних умовах України поглинули значну частину прибутку не монополізованих підприємств, позбавили їх оборотних коштів.

Природні монополії на ринках своїх товарів вносять істотну лепту в порушення об'єктивного процесу обігу в економіці в цілому, руйнуюче впливають на фінансово-господарську діяльність не монополізованих підприємств, які позбавляються джерела інвестицій і відновлення основних фондів. Монопольні ціни сприяють подорожчання вітчизняної продукції, падінню її конкурентоспроможності не тільки на зовнішньому, але і на внутрішньому ринках, що ускладнює вихід країни з кризового стану, здійснення реформування економічного механізму.

Умови загальних неплатежів є для монополістів надзвичайно вигідними для одержання додаткового надприбутку. Слід зазначити, що тільки державна влада спроможна обмежити негативний вплив монополій на економіку. Проте весь період перебудови свідчить про зворотне. Позиція держави в період переходу до багатоукладної економіки була спрямована на створення у країні значного капіталу – носія нових економічних відносин, переходу державних галузевих монополій у процесі роздержавлення власності в приватні (акціонерні) монопольні об'єднання, що далеко не завжди сприяє економічному розвитку. Проблема оздоровлення економіки й обмеження всевладдя монополій і природних монополій у фінансово-економічній сфері перетворилися в нагальну потребу, що вимагає державного вирішення.

Література

1. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма // Полн. собр. соч. – Т. 27. – М.: Политиздат. – С. 309 – 469 С.
2. Руденко Л.В. Принципи розміщення міжнародного виробництва у контексті еволюції транснаціональних корпорацій // Регіональні перспективи. – 2001. - № 1(14). – С.84-88.
3. Покрытан А. Об экономическом содержании современных общественных отношений в Украине // Экономика Украины. – 2000. - №10. – С. 46-53.
4. Закон Укаїни „Про природні монополії” // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - №3. - 238 с.
5. Петровский Е.С. Конкуренция в электроэнергетике: опыт Запада и проблемы России // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы управления - 99». – Вып. 1. – М.: Изд-во ГУУ. – 1999. – С. 89-90.
6. Богачев В. Монополия в советской экономике // Экономические науки. – 1990. - № 9. – С. 11-22.
7. Паламарчук В., Филюк Г. Практика господарювання та необхідність державного регулювання природних монополій в українській економіці // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. - № 8. – С. 3-5.
8. Филюк Г.М. Фінансово-економічні аспекти тарифної політики на ринках природних монополій // Фінанси України. – 2001. - № 2. – С. 55-62.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Булесвим І.П. 20.11.03*

*Надійшла до редакції
04.11.03*